

Universiteit
Leiden
The Netherlands

“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme

Borsten, G.

Citation

Borsten, G. (2021, February 17). *“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3142386>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3142386>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3142386> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Borsten, G.

Title: "Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern": een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme

Issue Date: 2021-02-17

2. Afbakening en scope. Uhse's autobiografische publicaties als rechtvaardiging van zijn *Irrtümer und Umwege*. De historische afstand in perspectief

a. *Rekenschap over een bruin verleden. Een autobiografie 'with a cause'*

Am 12. März 1904 als Sohn eines Offiziers geboren, verließ ich die Realschule, nachdem ich mich im März 1920 als ‚Zeitfreiwilliger‘ am Kapp-Putsch beteiligt hatte, im Frühjahr 1921, um als Redaktionsvolontär an ein bürgerliches Blatt in Bamberg in Bayern zu gehen. Dort wurde ich Mitglied des *Bundes Oberland* und nahm am Hitlerputsch im Jahre 1923 teil.

Nach vergeblichen Versuchen mich als Lyriker durchzusetzen, übernahm ich die Redaktion eines nationalsozialistischen Blattes in Ingolstadt im Jahre 1927 [...]. Im Winter 1928 kam ich als Chefredakteur an die erste norddeutsche nationalsozialistische Tageszeitung, die in Itzehoe (Holstein) gegründet wurde, wo die Landvolkbewegung unter der Führung von Claus Heim [...] im Frühjahr von 1929 eine Reihe von Bombenattentaten unternahm. Ich stemmte mich gegen den offiziellen nationalsozialistischen Kurs, der die Landvolkbewegung bekämpfte. Im Herbst 1929 wurde ich unter dem Verdacht der Teilnahme an den Bombenattentaten verhaftet. Nach meiner Freilassung arbeitete ich weiter in der NSDAP als Zugehöriger des Strasser-Kreises. Einige Wochen nach dem Austritt Strassers wurde ich im August aus der nationalsozialistischen Partei ausgeschlossen [....].

Im Kampf für die Freilassung des Bauernführer Claus Heim kam ich mit der KPD in Fühlung [...]. Auf dem deutschen Reichsbauernkongreß im Jahre 1932 wurde ich zum Sekretär des Deutschen Reichsbauernkomitees gewählt [...], und arbeitete bis zum April 1933 in Deutschland. Am 3. November wurde mir durch einen Erlaß der Hitler-Regierung die deutsche Staatsangehörigkeit aberkannt.

Das sind die Daten. Die Entwicklung zu schildern versuche ich in einem autobiographischen Roman, der Anfangs 1935 erscheint.⁵⁴

Aldus vat de dan dertigjarige, op literair gebied nog volledig onbekende Bodo Uhse eind 1934 zijn leven, zoals dat zich had tot op dat moment had afgespeeld, samen. In zijn *Kurze Autobiographie*, waaruit het bovenstaande citaat stamt, somt hij de belangrijkste momenten op die zijn politieke ontwikkeling hebben bepaald, met zijn bekering tot het communisme als onafwendbaar sluitstuk: zijn breuk met het burgerlijk-nationalistische milieu van zijn familie, zijn radicaalnationalistische vorming bij de Bund Oberland en zijn daaropvolgende lidmaatschap van de NSDAP, en tenslotte het feit dat hij in contact komt met de *Landvolkbewe-*

⁵⁴ Bodo Uhse (1935). *Kurze Autobiographie*, in: GW I, p. 599; oorspronkelijk verschenen in *Internationale Literatur. Zentralorgan der Internationalen Vereinigung Revolutionärer Schriftsteller*, (1935), Bd. 5, Nr. 6. Moskau: Verlag für Fremdsprachige Literatur, p. 90.

gung.⁵⁵ Die laatste gebeurtenis, zo laat hij ons weten, doet hem uiteindelijk besluiten te breken met de NSDAP en zich aan te sluiten bij de KPD.⁵⁶ Hij laat in het essay een reeks keuzes, door hem gemaakt in een periode die zich uitstrekte over meer dan een decennium, culmineren in die ene beslissing: om de NSDAP te verlaten, en over te stappen naar de KPD. Die overstap van extreem rechts naar extreem links⁵⁷ wordt later, door hemzelf en door de meeste van zijn biografen,⁵⁸ als een radicaal besluit gepresenteerd en tot cruciaal moment verheven, bepalend voor het verdere verloop van zijn leven en leidend tot zijn succesvolle loopbaan in de hogere cultuurpolitieke echelons van de DDR.

Het essay, dat in een in Moskou uitgegeven internationaal literair tijdschrift gepubliceerd werd,⁵⁹ is een vooraankondiging voor de kort daarna in zijn woonplaats Parijs te verschijnen debuutroman *Söldner und Soldat*, de autobiografische roman waarvan in het citaat sprake is.⁶⁰ De in de *Kurze Autobiographie* opgesomde feiten publiceert hij in hetzelfde jaar nogmaals, gedetailleerder, in het eveneens autobiografische *Irrtümer und Umwege*,⁶¹ een relaas van – de titel wijst er al naar – zijn ‘dwalingen’ voorafgaand aan zijn bekering tot het communisme.

Waarom Bodo Uhse zich in de jaren na zijn vlucht uit Duitsland zo nadrukkelijk met het onder de aandacht brengen van zijn ideologische ommekeer bezig heeft gehouden is begrijpe-

⁵⁵ In Hoofdstuk 8 zal worden ingegaan op de verschillen tussen de *NS-Linke* rond de gebroeders Strasser, de *Arbeitsgemeinschaft Nordwest* van de NSDAP, en de völkisch-reactionaire Münchener vleugel waarover Hitler de scepter zwaaide.

⁵⁶ Een relaas van hoe e.e.a. tot stand is gekomen is te lezen in *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 292ff.; van het door hem te ondertekenen document, dat hij verscheurd en weggegooid zegt te hebben, is een kopie bewaard gebleven (*Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt. 399.251); het document maakt duidelijk waarom hij het niet heeft ondertekend: het zou een totale onderschikking aan de Hitler-NSDAP betekenen. Uhse weigerde dat en heeft de gevolgen (excommunicatie uit de partij: werkloosheid) op de koop toe genomen.

⁵⁷ Op de betrekkelijkheid van het onderscheid tussen rechts en links zal in datzelfde hoofdstuk nader worden ingegaan.

⁵⁸ Hierbij valt te denken aan het als “Nachwort” bij de naoorlogse druk van *Leutnant Bertram* opgenomen relaas van Günter Caspar (1951), evenals diens “Leben und Werk. Eine Chronik” (1984) in de *Almanach* (p. 355 ff.), de biografische hoofdstukken in Bodo Uhse u. Eduard Claudius (1961). *Abriß der Spanienliteratur* en de biografie van Klaus Walther (1984) *Bodo Uhse*. [In der Reihe Schriftsteller der Gegenwart]. Berlin: VEB Volk und Wissen; ook in latere biografische publicaties is echter weinig ruimte voor nieuwe informatie. Zie in dit verband ook Wolfgang Brauer (2013) met zijn „Nachdenken über Bodo Uhse” in *Das Blaettchen*, 16. Jahrgang (2013), Nr. 14, 8. Juli 2013. In publicaties uit de BRD of van na de Wende, waarin een deelaspect uit Uhse's loopbaan wordt besproken is dikwijls nieuwe, buiten het door hem omschreven kader vallende, informatie voorhanden, bijvoorbeeld Dohnke (1990, 1991), Hanffstengel (1995), Schmidt (2002).

⁵⁹ In *Internationale Literatur*, (1935), Bd. 5, Nr. 6, p. 90.

⁶⁰ Waarschijnlijk is Uhse al in 1933, kort na zijn aankomst in Parijs, met het schrijven van het boek begonnen. Een voorpublicatie ervan verscheen in mei 1934 onder de titel “Die Saalschlacht” in het Moskou gepubliceerde tijdschrift *Internationale Literatur*. In december 1934 verschijnt een ander deel, “Die Reise nach Itzehoe”, in *Neue deutsche Blätter. Monatsschrift für Literatur und Kritik*. II. Jahr (1934), Nr. 12. Red. O.M.Graf, W.Herzfelde, Anna Seghers. Prag, p. 65-128. Vgl. ook Günter Caspar in diens „Nachbemerkung”, in: GW I, p. 636.

⁶¹ *Irrtümer und Umwege*, in: GW I, p. 593.

lijk. Hij had zich na zijn vlucht uit het nationaal-socialistische Duitsland in Parijs gevestigd, waar hij zich aansloot bij het daar in 1933 opgerichte “Schutzverband deutscher Schriftsteller”,⁶² dat – in elk geval aanvankelijk - overwegend bestond uit een aantal uit Berlijn afkomstige schrijvers die “... freiheitliche und fortschrittliche Anschauungen vertr[a]ten”,⁶³ die net als hij, omwille van hun politieke overtuiging⁶⁴ en de daarmee samenhangende dreigende vervolging, Duitsland ontvlucht waren,⁶⁵ en jegens wie hij rekenschap wilde afleggen over het feit dat hij nog niet lang daarvoor – hij was tenslotte pas in 1930 in ongenade gevallen bij die partij - lid was geweest van de NSDAP.

Daarbij woog zwaar dat zijn betrokkenheid niet alleen had bestaan uit een gewoon lidmaatschap, van iemand die zich op idealistische of desnoods opportunistische gronden middels een louter administratieve verbintenis bij de partij had aangesloten, maar dat hij gedurende de jaren van zijn – verhoudingsgewijs vroege – lidmaatschap⁶⁶ een relatief vooraanstaande positie had bekleed, waarin hij op activistisch en propagandistisch gebied zeer actief was geweest. Hij heeft in die rol, in de niet onbelangrijke positie van *Hauptschriftleiter* van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, het eerste partijgebonden nationaal-socialistische dagblad naast de *Völkische Beobachter* en de grootste NS-krant van Noord-Duitsland,⁶⁷ een belangrijke bijdrage geleverd aan de ambities van de partij met betrekking tot haar expansie in het door haar nog relatief onontgonnen Sleeswijk-Holstein.⁶⁸ Hij had er bovendien als NS-

⁶² De groep noemde zich aanvankelijk „Schutzverband deutscher Schriftsteller – im Ausland“; toen Goebbels de in Duitsland opererende SDS *gleichschaltete* en de naam ervan in „Reichsverband Deutscher Schriftsteller“ gewijzigd werd, liet men de toevoeging „im Ausland“ vervallen. Wolfgang Gruner (2005). „*Ein Schicksal, dass ich mit sehr vielen anderen geteilt habe*“. Alfred Kantorowicz, *sein Leben und seine Zeit 1899-1939*. (Diss.). Kassel: University Press, p. 268 ff. Zie daar ook noot 116 op p. 267: “Seine [van de SDS] Initiatoren waren zumeist Angehörige der Berliner Ortgruppe der SDS.” Cit. Langkau-Alex (2004), *Deutsche Volksfront 1932-1939 – Geschichte des Ausschusses zur Vorbereitung einer deutschen Volksfront*. Berlin: De Gruyter, p. 60.

⁶³ Ibid, p. 267.

⁶⁴ Het ledenbestand van het SDS bestond niet uitsluitend uit communisten. Hieromtrent: Sabine Thiel Kaynis (1973). *Der SDS (Schutzverband Deutscher Schriftsteller) in Berlin und Paris. Die Geschichte eines freiheitlichen Verbandes und seines Schriftführers David Luschnat*. (Diss.). Cincinnati OH: University of Cincinnati, p. 111f.

⁶⁵ Onder hen bevonden zich naast Uhse's mentor Egon Erwin Kisch onder andere Anna Seghers, Alfred Kantorowicz, Rudolf Leonhard, Alfred Kurella, Theodor Balk, Gustav Regler, H.A. Joachim, Max Schroeder en Emil Julius Gumbel.

⁶⁶ Uhse's lidmaatschap dateerde volgens zijn lidmaatschapskaart uit de “Mitgliedskartei” van de NSDAP van 25-7-1927 – hij was toen drieëntwintig jaar oud - en droeg het – zeer lage - lidmaatschapsnummer 65.000. Het aantal geregistreerde leden van de NSDAP bedroeg in haar hoogtijdagen – in april 1944 - meer dan 10 miljoen; na de *Machtergreifung* op 30 januari 1933 kreeg ze de grootste toevloed te verwerken; overigens had men direct na die datum een moratorium op inschrijvingen afgekondigd; dat werd op 1 maart 1933 opgeheven, waarna de toestroom van leden opnieuw op gang kwam. Bron: *Bundesarchiv*, NSDAP-Gaukartei (Ehem. Berlin Document Center B.D.C.).

⁶⁷ Op het belang van de dagbladpers gedurende de *Weimarer Republik* zal in “Intermezzo”, later in deze dissertatie nader worden ingegaan.

⁶⁸ De krant had in het linkse kamp een slechte reputatie; onder Uhse's verantwoordelijkheid zou, direct na haar oprichting, volgens een artikel in de burgerlijke *Itzehoeer Nachrichten* van 30-7-1930 “ein heftiger Kampf gegen Juden, Freimaurer und Regierung” begonnen zijn, waardoor “[d]ie zahlreichen Kommunisten [...] einen besonderen Haß auf das Hitlerorgan geworfen [haben]”. Gerhard Stoltenberg (1962). *Politische Strömungen im*

Ortsgruppenleiter de plaatselijke partijorganisatie gestructureerd en de regionale SA op nieuw leven ingeblazen.

Daarnaast nam hij, met als enig doel de expansie van de NSDAP in Sleeswijk-Holstein, veelvuldig deel aan activiteiten van propagandistische aard. Zo trad hij in de hele regio op als moderator van en spreker op propagandabijeenkomsten, als “sprachgewandter Intellektueller ...”, die “... ideologisch-agitatorische Hilfe bei Mitgliederwerbung und Selbstdarstellung [...] im Aufbau begriffener Ortsgruppen”⁶⁹ bood, en joeg hij in een aantal gevallen door de partij geïnitieerde campagnes aan, zoals die tegen het *Young-Plan* (1929),⁷⁰ een initiatief dat de herstelbetalingen van Duitsland aan de geallieerden moest regelen en dat daardoor door de NSDAP op principiële gronden verworpen werd.⁷¹ Daarnaast publiceerde hij een reeks artikelen van sterk agitatorische aard.⁷²

Die inspanningen op organisatorisch en propagandistisch gebied maken dat hij mede verantwoordelijk kan worden gehouden voor de gebeurtenissen voorafgaand aan en gedurende de “Wöhrdener Blutnacht”⁷³ op 7 maart 1929, waarbij een als provocatie bedoelde en door de autoriteiten verboden bijeenkomst van de SA – onder leiding van Uhse – in het overwegend door (al dan niet werkloze) arbeiders bewoonde dorp Wöhrden ontaardde in een slachtpartij waarbij een communist en een tweetal SA-mannen de dood vonden. Die gebeurtenis werd door de NSDAP op magistrale wijze propagandistisch uitgebuit,⁷⁴ hetgeen haar

schleswig-holsteinischen Landvolk 1918-1933. Ein Beitrag zur politischen Meinungsbildung in der Weimarer Republik. [Bd. 24 in der Reihe ‘Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien’]. Düsseldorf, Droste Verlag, p. 210f.

⁶⁹ Dohnke (1991), “Propagandistische Aktion”, in *Itzehoe*, p. 295.

⁷⁰ De weerstand tegen het plan – waarvan vooral de lagere klassen de dupe zouden worden – kwam vooral voort uit antikapitalistische overwegingen, en werd gevoed door de Strassers. Voor Uhse was het feit dat Hitler “nach rechts hin eine Brücke [schlug]” een belangrijke reden om zich van hem af te wenden: “wir hatten die [alte Rechte] mit beißendem Spott übergossen und mußten nun Hitler in der Gesellschaft dieses gepflegten Pöbels sehen”. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 204.

⁷¹ Uhse is fel tegenstander van de kapitalistische *Katastrophenpolitik*, en maakt zich sterk het fenomeen in zijn artikelen en tijdens zijn optredens af te branden en zijn gehoor te mobiliseren. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 202. Het *Young-Plan* voorzag in een weliswaar veel mildere regeling dan het eerdere Dawes-Plan, maar had tot gevolg dat de afbetaling van Duitslands oorlogsschuld pas na bijna zestig jaar, in 1987/1988 een feit zou zijn. De linkse NSDAP was bovendien tegen het Young-Plan tout court, ongeacht wat de Münchener partijvleugel ervan vond: men was tegen iedere concessie aan de Siegermächte.

⁷² Ibid.; ook: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1^e Jg., vanaf Nr. 192, 16-8-1929, tussen het nieuws van de in deze periode plaatsvindende *Bombenattentaten* in Sleeswijk-Holstein door, regelmatig terugkerende berichtgeving. *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251. De bescheiden in dit archief zijn door Kay Dohnke, die het in de vroege negentiger jaren heeft opgezet, recentelijk aan het archief overgedragen en worden daar bewerkt en genummerd. Een apart onderdeel van de archiefbescheiden wordt gevormd door documenten uit de nalatenschap van zijn grootvader, de voormalige *Ortsgruppenführer* Paul Schneider (1892 – 1974).

⁷³ Een beschrijving van de gebeurtenissen treffe men in *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 184ff.

⁷⁴ Frank Omland (2009). „Gegen das System! Zum Aufstieg der NSDAP bei den Wahlen in Schleswig-Holstein 1924-1933“. In: „*Siegeszug in der Nordmark*“. *Schleswig –Holstein und der Nationalsozialismus 1925-1950. Schlaglichter – Studien – Rekonstruktionen*. In der Reihe ‘Informationen zur Schleswig-Holsteinischen Zeitge-

populariteit in de regio razendsnel deed stijgen,⁷⁵ en in Noord-Duitsland uiteindelijk leidde tot haar electorale doorbraak.⁷⁶ Hitler nam enige dagen na de gebeurtenissen, op 13 maart 1929, de gelegenheid te baat om in eigen persoon de begrafenis van een van de gesneuvelde SA-ers bij te wonen en enige woorden te spreken,⁷⁷ en kwam aansluitend in Itzehoe langs op de redactie burelen van Uhse's *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*.⁷⁸

Afb. 3: Bodo Uhse, ca. 1929. Foto afkomstig uit de *Almanach*, verm. collectie Josefine Uhse-Werzlau.

Uhse bagatelliseert de rol die hij gespeeld heeft in de activiteiten die hebben geleid tot de groei van de NSDAP dus, hoewel het belang van zijn inzet ook door de *Parteiprominenz* van buiten Sleeswijk-Holstein erkend werd: regelmatig wist hij vooraanstaande nationaal-socialisten te overreden naar Itzehoe te komen om daar redevoeringen te houden, een aanpak die mede bijdroeg aan de ledenaanwas van de partij. Onder de sprekers bevond zich naast een aantal regionaal bekende gezagsdragers onder andere ook Joseph Goebbels. Kay Dohnke,⁷⁹ die, als kleinzoon van de Itzehoeër NSDAP-*Ortsgruppenführer* en mede-initiator van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*

Paul Schneider dankzij de nalatenschap van zijn grootvader over veel oorspronkelijke docu-

schichte', Heft 50, 2. Auflage 2009. Kiel: Arbeitskreis zur Erforschung des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein e.V. (AKENS) (Hrsg.), p. 29 - 30.

⁷⁵ Ute Engel-Baseler (1991). „Itzehoe zur Zeit der Weimarer Republik“. In: *Itzehoe, Geschichte einer Stadt in Schleswig-Holstein*. Bd. 2: Von 1814 bis zur Gegenwart (S. 269-286), Itzehoe: Stadt Itzehoe, p. 285.

⁷⁶ Stoltenberg (1962), *Landvolk*, p. 147. Ter illustratie: bij de *Reichstagswahlen* van 1928 stemde in Sleeswijk-Holstein 4,0 % van de bevolking op de NSDAP (Duitse Rijk: 3,0%); dat percentage steeg naar 27,0% bij de verkiezingen van 1930 (DR: 18,3%), en zelf tot 51,0% (DR: 37,3%) in juli 1932. Hoewel er in die jaren in het hele land sprake was van een opwaartse trend laten de resultaten in Sleeswijk-Holstein dus een relatief sterke groei zien, van 13,7% boven het Duitse gemiddelde.

⁷⁷ Stoltenberg (1962), p. 148.

⁷⁸ Uhse beschrijft de gebeurtenis in *Söldner und Soldat*; zie GW I, p. 191 ff. Zie ook de berichtgeving in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg., vanaf Nr. 57, 9-3-1929; een verslag van de begrafenis van Pg. Schmidt staat op de voorpagina van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg., Nr. 61, 14-3-1929: “‘Treue um Treue.’ Pg. Hermann Schmidts letzter Gang. Adolf Hitler am Grabe. Große Anteilnahme der Bevölkerung“. Een verslag van enkele regels van Hitlers bezoek is te vinden in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg., Nr. 62, 15-3-1929.

⁷⁹ Kay Dohnke wordt dankzij het materiaal waarover hij van familiewege beschikt en de publicaties die hij in de loop der jaren het licht heeft doen zien allerwegen als Uhse-kenner voor wat betreft diens Itzehoeër periode gezien. Zijn eerste publicatie betreffende genoemde materie stamt uit de vroege jaren negentig. Zie voor verdere details de literatuurlijst bij deze dissertatie.

mentatie omtrent Uhse's Itzehoeër periode beschikt,⁸⁰ stelt in dat verband dan ook terecht dat Uhse dankzij een aantal functies binnen de partij⁸¹ een veel belangrijker rol in de politieke meningsvorming in Sleeswijk-Holstein heeft gespeeld dan hij als 'gewoon' partijlid in de functie van redacteur of van spreker gehad zou hebben: zijn "... Position als Vermittler von Ideologie [wird] durch den Funktionärsposten gestützt und ergänzt[:] Er ist als Amtsinhaber mit einem höheren Maß an Autorität ausgestattet".⁸²

Uit het bovenstaande valt af te leiden dat Uhse door zijn achtergrond en inzet meer voor de NSDAP heeft betekend dan hij als gewoon, 'meelopend' lid gedaan zou hebben, en hoewel hij in zijn autobiografische geschriften vele malen benadrukt dat hij zich uitsluitend voelde aangetrokken tot de ideeën die uitgedragen werden door de *Arbeitsgemeinschaft Nordwest*, tot de "... oppositionellen Kreisen innerhalb der Nazipartei",⁸³ de *NS-Linke* rond de gebroeders Strasser,⁸⁴ is hij zich er gedurende zijn Parijse ballingschap ten volle van bewust, dat hij, om als volwaardig lid van de exilgemeenschap te kunnen functioneren, rekenschap moest afleggen over zijn misstap.

b. Söldner und Soldat: relaas van een politiek-ideologisch conflict in romanvorm

Uhse's eersteling, *Söldner und Soldat*, uitgegeven in 1935, is de weerslag van die rekenschap. Het boek heeft voor Uhse echter nog een tweede, voor hemzelf net zo belangrijke functie: het is een inventarisatie. Hij maakt de balans op van zijn leven, van zijn belevenissen gedurende de nog geen vijftien jaar die aan de publicatie vooraf gingen, juist die tijd die samen viel met het roerige bestaan van de *Weimarer Republik*.

De titel van het boek wijst vooruit naar hoe hij, terugkijkend, zijn levensloop beschouwt: hij beschrijft de weg die hij heeft afgelegd van *Söldner*, van opportunistische huurling die zijn principes voor een handvol zilverlingen heeft verloochend en zich heeft onderschikt aan een opportunistisch en verwerpelijk regime,⁸⁵ tot *Soldat*, de soldaat die in de geest van de revolutie van 1919 als onzelfzuchtig strijdmakker en beschermer van de arbeidersklasse op-

⁸⁰ De betreffende documenten bevonden zich, nog ongesorteerd en zonder inventarisnummering, als *Sammlung Dohnke* in het *Stadtarchiv* te Itzehoe. Ze zijn zoals gezegd overgebracht naar het *Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt. 399.251.

⁸¹ Vgl. hiertoe de opsomming in Hoofdstuk 6 van deze dissertatie.

⁸² Kay Dohnke (1991). „Propagandistische Aktion“, p. 294.

⁸³ *Lebenslauf*, 3-4-1954, *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Dok. 172 - 174.

⁸⁴ De voor Uhse bepalende rol van Gregor (1892–1934) en Otto Strasser (1897–1974) wordt vanaf het moment dat hij in 1926 met ze kennismaat nog besproken. Vgl. Hoofdstuk 5.f. van deze dissertatie.

⁸⁵ Na de oorlog, in 1948, zou hij die fout nog een keer maken. Het in de DDR heersende regime was – daar kwam hij achter na de openbaringen van Nikita Chroesjtsjov op de XX. Partijdag van de KPdSU waar Stalins wandaden bekendgemaakt werden – van niet veel vriendelijker snit dan de Nazidictatuur.

treedt.⁸⁶ Hij gebruikt het boek om op onverhulde wijze te beschrijven – hij schuwt daarbij zelfkritiek en -spot niet - hoe hij langzaam maar zeker, door zijn afkeer van de wijze waarop Duitsland door verschillende, overwegend internationale belangen geknecht wordt, in de armen van de NSDAP gedreven wordt. Die partij was op dat moment in zijn ogen de meest legitieme erfgenaam van het patriottisme van de militant-nationalistische Bund Oberland en leek bovendien het axioma van Moeller van den Bruck, dat “... die Befreiung des Reiches nicht gegen, sondern mit der Arbeiterschaft durchgeführt werden müsse”,⁸⁷ het meest on-dubbelzinnig in haar programma te hebben opgenomen.

Hij beschrijft, tegen de achtergrond van de turbulente geschiedenis van de Weimarjaren, hoe zijn liefde voor Duitsland en zijn weerzin tegen de dikburgerlijke zelfingenomenheid van de republikeinse politici hem onvermijdelijk in de armen van de NSDAP dreven:

Die ganze Last des nationalen Unglücks [...] wurde von den Staatsmännern der Republik mit allzu großer Leichtigkeit getragen. Sie schienen uns Brückenköpfe des Feindes am deutschen Ufer. Die Grundlage der Republik war in unseren Augen weit mehr der Versailler Vertrag als die Weimarer Verfassung. Darum fand jede Bewegung gegen die Republik von vornherein unsere Sympathie.⁸⁸

De afkeer van het *Diktat* van Versailles, het document dat in zijn ogen ten grondslag lag aan alle armoede en sociale onrechtvaardigheid die Duitsland in hun greep hielden, was een gevoel dat in die jaren in brede kring heerste, en vormde de gemeenschappelijke factor die vooral de nationalistische antidemocratische bewegingen en partijen verbond.

Uhse brengt, ter verontschuldiging van zijn dwaling, een aspect naar voren waarmee hij zich tot op zekere hoogte denkt vrij te pleiten van deelname aan een misdadig regime, en dat is het feit dat de NSDAP waarvan hij in de jaren 1927 tot 1930 lid was nog van een andere snit was dan de partij die daags na de Machtergreifung ontstond.⁸⁹ De partij presenteerde zich

⁸⁶ Algemeen wordt aangenomen dat, hoewel de door Uhse beschreven gebeurtenissen aan de realiteit zijn ontleend, ze niet consequent in de juiste chronologische volgorde zijn geplaatst. Uhse's arrestatie bijvoorbeeld, die in september 1929 plaatsvond (zie de berichtgeving in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* van 12 en 13-9-1929) wordt in *Söldner und Soldat* in de zomer van 1930 gepositioneerd, kort voor zijn uittreden uit de partij: “Hier ist von der bekannten “dichterischen Freiheit”, wenn überhaupt, so nur ein äußerst spärlicher Gebrauch gemacht”. (Hans Günther, in: „Erlebnis und Dichtung“, *Almanach*, p. 38). Ook: Dohnke (z.j., verm. 1991) in zijn Nachwort, opgenomen in de jongste uitgave van *Söldner und Soldat*, Berlin: Aufbau, p. 307.

⁸⁷ *Irrtümer und Umwege*; in: GW I, p. 595; overigens is die stelling dezerzijds niet letterlijk in *Das dritte Reich* aangetroffen; de vraag is of Uhse de woorden van Moeller van den Bruck niet enigszins te zijner eigenen bate verdraaid heeft.

⁸⁸ *Irrtümer und Umwege*; in: GW I, p. 594.

⁸⁹ Joachim Fest stelt dienaangaande in de Nederlandse vertaling van *Der Untergang* dan ook: “[E]en punt dat het inzicht in de diepe morele breuk heeft verduisterd: veel huidige waarnemers zien die nu met de kennis van de latere gruwelen van het regime van 1933. De tijdgenoten hebben die breuk niet of slechts zelden ervaren.

vanaf dat moment door middel van een zich als een olievlek over het hele land verspreiden- de wetteloosheid aan den volke. Er was in de jaren voor 1933 weliswaar al sprake geweest van een geleidelijke toename van door de Nazi's gepleegde gewelddadigheden, maar van de geïnstitutionaliseerde wandaden zoals we die daarna zien ontstaan was, althans op natio- naal niveau, nog geen sprake.⁹⁰ Zij leek niets meer in zich te hebben van de partij die tot kort daarvoor de democratische staatsordening en haar wetten - voor de buitenwereld althans - nog leek te respecteren, haar zelfs tot uitgangspunt van haar handelen had verklaard.⁹¹ Di- rect na de dertigste januari 1933 ontpopte zij zich tot een terreurorganisatie die haar doel- stellingen, ontdaan van iedere terughoudendheid en wars van ook maar de geringste sug- gestie van morele waardigheid en beschaving, met veel energie begon te verwezenlijken door het opsluiten en vermoorden van – al dan niet vermeende - politieke tegenstanders. De vluchtelingen - politiek andersdenkenden en Joden - die in Duitsland voor hun leven moes- ten vrezen zwermden uit over grote delen van Europa. Uhse kwam zoals gezegd in Parijs terecht, een populair toevluchtsoord voor Duitse intellectuelen.⁹²

Uhse heeft in zekere zin gelijk dat de partij waaraan hij zich in 1927 had verbonden niet de- zelfde is als die van na de Machtergreifung. In de jaren voor 1933 week de NSDAP in haar denken en handelen – voor wat betreft haar gewelddadigheid en voor wat betreft haar anti- semitisme - niet substantieel af van andere partijen en groeperingen op de rechtervleugel van het politieke spectrum. De SA stond in de jaren voor 1933 weliswaar al niet bekend om haar fijnbesnaardheid, maar dat gold, zij het in mindere mate, evenzo voor de milities – la- ten we ze zo maar even noemen - van andere nationalistisch georiënteerde partijen en be- wegingen, en van KPD⁹³ (de in 1924 opgerichte *Rotfrontkämpferbund* of *Rotfrontkämpfer*)⁹⁴

Tot beter begrip van de gebeurtenissen hoort echter ook dat vrijwel niemand van de toen levenden ook maar een flauw idee had van de totalitaire dictatuur die eraan kwam en met hoeveel rechteloosheid, willekeur en geweld dat gepaard kon gaan, zelfs in een land dat tot de leidende cultuurnaties gerekend kon worden". Joa- chim Fest (2010). *De ondergang*. [7^e druk, vert. E. van Leeuwen] Amsterdam, De Bezige Bij, p. 52.

⁹⁰ Een voorproefje van hetgeen hen te wachten stond had de bevolking in München al gekregen in de nacht van 8 op 9 november 1923, de nacht van de *Hitlerputsch*. Ook daar en toen werden politieke tegenstanders en Joden zonder enige reserve mishandeld, opgesloten en beroofd door de SA, die op die wijze liet zien hoe Duits- land er onder een NSDAP-bewind uit zou gaan zien. John Dornberg (1982). *The Putsch that failed. Munich 1923: Hitler's Rehearsal for Power*. London: Weidenfeld and Nicholson, p. 171ff.

⁹¹ Op 4-1-1925, kort na zijn vrijlating uit Landsberg, had Hitler ten overstaan van de Beierse minister-president Heinrich Held verklaard het behalen van zijn doelstellingen in het vervolg uitsluitend nog op legale wijze na te streven: het *Legitimitätsprinzip*; deze hief daarop het verbod op de NSDAP op. Paul Bruppacher (2008). *Adolf Hitler und die Geschichte der NSDAP Teil 1: 1889 bis 1937. Eine Chronik*. Norderstedt: Books on Demand, p. 156.

⁹² Gedetailleerde informatie omtrent aantallen en herkomst van vluchtelingen, organisatie en organisaties van opvang treffe men aan in Dieter Schiller, Karlheinz Pech, Regine Hermann (1981). *Exil in Frankreich*. [Bd. 3 in der Reihe 'Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933-1945]. Frankfurt/Main: Röderberg, p. 58 ff.

⁹³ Haffner wijst in dit verband op de effectiviteit van de agressie van de SA: "Ebenso ließ Hitlers [...] SA, alle anderen politischen Kampfverbände der Zeit [...] im Vergleich wie lahme Spießbürgervereine erscheinen. Sie übertraf alle bei weitem an Kampfbegierde und Draufgängertum, freilich auch an Brutalität und Mordlust. Sie – und sie allein – war wirklich gefürchtet." Sebastian Haffner (pseud. Raimond Pretzel) (2001). *Anmerkungen zu Hitler*. (22. Auflage). Frankfurt/Main: Fischer, p. 32 - 33.

en SPD (*Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold*).⁹⁵ *Saalschlachten* waren aan de orde van de dag, en het verstoren van bijeenkomsten van andere partijen gold als een normale politieke activiteit.

Ook racistisch-antisemitische ideeën – waaraan ook Uhse zich schuldig⁹⁶ heeft gemaakt⁹⁷ – waren niet nieuw: ze bestonden in Duitstalige gebieden in Midden-Europa al sinds het midden van de negentiende eeuw.⁹⁸ Ze speelden in de politiek echter eerder een ondergeschikte rol dan dat ze uitgangspunt voor een leidende ideologie waren.⁹⁹

Het signaal dat Uhse met *Söldner und Soldat* afgeeft is duidelijk: zijn werkzaamheden voor de NSDAP en voor de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* waren niet anders dan ‘normale’ politieke arbeid voor een op dat moment ‘normale’ partij, waarbij het leeuwendeel van de maatregelen en beslissingen op pragmatische gronden tot stand kwam, en waarvan maar een beperkt deel een bovengemiddeld ideologische lading had. Van Hitlers “allzu flache Demagogie ...”¹⁰⁰ distantieert hij zich naar zijn zeggen steeds nadrukkelijker “... je offener er sich mit der Bourgeoisie verband”,¹⁰¹ en hij benadrukt dat hij van het begin af aan eerder was toegewijd aan de door de gebroeders Strasser geleide ‘socialistische’ vleugel van de partij, want, zo stelt hij: “... [e]s war mir von allen Berührungen mit der Arbeiterschaft die Er-

⁹⁴ Stefan Breuer (2010). *Die radikale Rechte in Deutschland 1871-1945*, p. 152.

⁹⁵ Ernst Nolte wijst in dit verband op het fundamenteel democratische karakter van de sociaaldemocratische Reichsbanner enerzijds en de *Republikfeindlichkeit* van de Rotfrontkämpfer en de SA anderzijds: de „... im Kern allerdings sozialdemokratische Wehrorganisation (hatte) ein ganz anderes Verhältnis zur Verfassung [...] als die Sturmtruppen Hitlers“. De Rotfrontkämpfer waren – om diezelfde reden - al enige tijd verboden. Ernst Nolte (1966). *Die faschistischen Bewegungen. Die Krise des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen*. [Bd. 4 in der Reihe ‘dtv-Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts’ (Hrsg. Martin Broszat und Helmut Heiber)]. München: DTV, p. 103.

⁹⁶ De door Uhse uitgesproken weerstand tegen het antisemitisme (pas in 1934!) blijkt onder meer uit een aantal passages in *Söldner und Soldat*; zie zijn visie op de *Deutschvölkische Schutz- und Trutzbund* (*Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 17), en zijn sarcastische opmerkingen aan het adres van Julius Streicher, die het zich veroorlooft om zich als nieuwe Heiland aan zijn toehoorders te presenteren (Ibid, p. 46ff.). Ondanks het feit dat hij in zijn krantenartikelen een aantal stevige en hem zeer zeker verwijtbare antisemitische uitglidders laat zien mag aangenomen worden dat antisemitisme geen onvervreemdbaar deel van zijn *Weltanschauung* was. In de beoordeling van zijn antisemitisme vormen twee variabelen een probleem: de mate waarin hij bij de eigenaren van de kranten waarvoor hij schreef niet voor het hoofd wilde stoten enerzijds, en de wens geaccepteerd te worden door de Exil-gemeenschap in Parijs aan de andere kant.

⁹⁷ Gedurende zijn *Schriftleiderschap* bij de *Donaubote* en daarna bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* heeft Uhse zich wel degelijk verlaagd tot het doen van antisemitische uitspraken. Zie in dat verband bijvoorbeeld *Der Donaubote*, 2. Jhr. Nr. 85, 15-4-1928, en Hoofdstuk VII van deze dissertatie waarin zijn Itzehoeër productie ter sprake komt.

⁹⁸ Denk bijvoorbeeld aan het antisemitisme in Wagners Nibelungen en diens *Das Judentum in der Musik*, waarin het antisemitisme, in plaats van antikapitalistisch, biologisch-racistisch van karakter wordt; Rudiger Safranski (2013), *Romantik. Eine deutsche Affäre*. 4. Auflage. Frankfurt/Main: Fischer, p. 268 ff. In een later hoofdstuk zal tevens worden ingegaan op de *Volksfrontideologie*, die de het aspect van ‘Duits zijn’ tegenover het ‘anders dan Duits zijn’ (waaronder het joods zijn) ook in zich draagt, ditmaal vertolkt door de ideologen van de KPD.

⁹⁹ Zie de punten 4, 5 en 8 uit Hitlers *25-Punkte-Programm* van 24-2-1920.

¹⁰⁰ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 150.

¹⁰¹ *Irrtümer und Umwege*; in: GW I, p. 597.

kenntnis geblieben, daß ihre Energie entscheidend für die kommende Gestalt des Reiches sein werde“.¹⁰²

Met zijn schuldbekentenis wil Uhse tevens aantonen dat zijn bekering tot het communisme niet het gevolg is geweest van een pragmatische of opportunistische keuze, maar dat zij het resultaat was van een proces van het verwerven van kennis en inzicht, van een geleidelijk verlopend ideologisch bewustwordingsproces, waarvan, naar zijn zeggen, de kern werd gevormd door de wetenschap dat een fundamentele maatschappelijke verandering alleen zou kunnen plaatsvinden door, of samen met, de arbeidersbeweging.¹⁰³

Dat bewustwordingsproces leidde uiteindelijk tot zijn excommunicatie uit de NSDAP en tot zijn overgang naar de KPD. Dat overstappen geschiedde niet van de ene op de andere dag, ondanks het feit dat Uhse zich al vanaf 1930 had onderschikt aan met het communisme verwante activiteiten en projecten, zoals zijn deelname aan de nationaalbolsjewistische *Aufbruch-Kreis*¹⁰⁴ rond Beppo Römer (1892-1944) en *Reichswehrleutnant* a.D. Richard Scheringer (1904–1986),¹⁰⁵ die zich in de cel had bekeerd tot het communisme.¹⁰⁶ Later zette hij zich in als secretaris van het “Reichsbauernkomitee”¹⁰⁷ en nam hij deel aan een aantal andere, regionaal opgezette acties die de bescherming en emancipatie van groepen arme boeren beoogden, zoals die in de Rhön, in Thüringen in de winter van 1932. Desondanks heeft men hem, hoewel men zich bij die partij om redenen van *intelligence* inspande waar het “... der Gewinnung der sogenannten ‚offiziersähnlichen‘ Elemente aus dem Lager der Bourgeoisie ...”¹⁰⁸ aanging,¹⁰⁹ in KPD-kringen gedurende langere tijd met de nodige argwaan bejegend.

¹⁰² *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 149.

¹⁰³ *Ibid*, p. 148, tevens p. 241.

¹⁰⁴ Het woord *Aufbruch* duidt in dit verband waarschijnlijk op *Aufbruch der Nation*. Alexander Bischof geeft in zijn dissertatie een indicatie van de herkomst ervan: “[Beppo] Römer gab an, dass Name und Stoßrichtung der Zeitschrift „vielmehr den Sinn ‚Aufbruch der Nation‘, in Anlehnung an den Aufbruch der Nation Möller van den Brucks verfolgt hätte. Von der reinen Wortbedeutung her, könnte auch, zumal sich das Blatt explizit auf den vorbildhaften Weg Scheringers bezog, eine einfache Appellation gemeint sein: nach dem Zweifel müsse nun der eigentliche Frontwechsel begonnen werden - und der „Aufbruch“ gab die Richtung und das Ziel vor“. Alexander Bischof (2013). „*Aufbruch“ zwischen den Fronten? Der „Fall Scheringer“ in der Werbestrategie der KPD um das nationalsozialistische Wähler- und Mitgliederpotential*. (Diss.). Berlin: Technische Universität, p. 233, Anm. 814.

¹⁰⁵ Zie ook Otto-Ernst Schüddekopf (1972). *Nationalbolschewismus in Deutschland 1918-1933*. Frankfurt/Main: Ullstein, p. 298f.

¹⁰⁶ Walter Wagner (2011). *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat*. [Bd. 16 in der Reihe ‘Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte’]. München: Oldenbourg, p. 168 - 169.

¹⁰⁷ Vanaf 1932; later werd hij redacteur van *Bauernkampf in Deutschland: Mitteilungsblatt des Deutschen Reichsbauernkomitees*; Uhse's deelname aan het eerste *Reichsbauernkongress* op 23 en 24 januari 1932 in Berlijn wordt bevestigd door een observatie waarin hij genoemd wordt die aanwezig is in de archiefstukken van het Reichssicherheitshauptamt, Gruppe Überwachung und Verfolgung von politischen Gegnern des Nationalsozialismus, der Kirchen, Freimaurer und Juden / Erfassung illegaler Schriften durch die Geheime Staatspolizei.- Schriftensammlung des Amts IV. Geheimes Staatspolizeiamt: Verschiedene Verfasser, 1932. *Bundesarchiv*, R 58/4000).

¹⁰⁸ Alexander Bischof (2013), „*Aufbruch“ zwischen den Fronten?*, p. 108.

Bischkopf (2013) illustreert in zijn onderzoek naar het functioneren van de deelnemers aan de Aufbruch-Kreis die terughoudendheid jegens – onder andere - Uhse middels een citaat uit een zogenaamd *Bericht*, een melding gedaan door een politiek waarnemer van de KPD: "... es wurden jedoch nicht alle ehemals nationalsozialistischen Mitarbeiter der Arbeitskreise und Zeitschrift¹¹⁰ zur „LeiKo“¹¹¹ hinzugezogen: „die Aufbruchleute Bodo Uhse und [Bruno] Von Salomon waren [von der LeiKo] ferngehalten worden“, da „besonders Von Salomon [...] als unsicherer Kantonist galt“.“¹¹²

Waar Uhse's deelname aan door de KPD geïnitieerde activiteiten, vóór 1933 in Duitsland en daarna gedurende zijn Parijse ballingschap, dus niet zonder meer tot een onvoorwaardelijk vertrouwen van het KPD-kader geleid hadden, lijkt de publicatie van *Söldner und Soldat* de doorslag te hebben gegeven voor wat betreft zijn acceptatie in kringen rond de exil-KPD: in de Duitstalige emigrantengemeenschap wordt de roman positief ontvangen, en kort na de verschijning ervan in 1935¹¹³ wordt Uhse, na zich gedurende vijf jaar te hebben ingezet voor allerlei projecten die door de partij waren opgezet, door haar als lid in haar gelederen opgenomen.¹¹⁴ Vanaf dat moment staat Uhse's handelen, zijn literaire werk en anderszins, volledig ten dienste van de KPD.

c. *Söldner und Soldat* als basis voor Uhse's 'Metabiographie': de witte plekken ingevuld

Söldner und Soldat had, als inventarisatie van de gebeurtenissen die hadden geleid tot zijn acceptatie als lid van de KPD, echter ook een 'selectieve' functie. Het boek is een beschrijving van Uhse's leven, niet als een zuiver autobiografisch document, maar als een schematische selectie uit de hoogtepunten ervan: het reduceert zijn leven, de periode die loopt van 1921 tot 1933, tot een drietal sleutelgebeurtenissen, net als zijn *Kurze Autobiographie* (1934) en *Irrtümer und Umwege* (1934) dat hadden gedaan. De keuze van die hoogtepunten

¹⁰⁹ Ook Schüddekopf noemt dit feit: "Für die KPD handelte es sich jedenfalls darum, entschlossene Aktivisten aus dem nationalrevolutionären Lager voll und ganz, ohne jeden Vorbehalt auch intellektueller Art, zu gewinnen". Otto-Ernst Schüddekopf (1960). *Linke Leute von rechts*, p. 301. Ook: "Sehr günstig wirkte es sich [für die KPD] aus, daß es ihr gelang, einige der führenden, bisher nationalrevolutionären, Vertreter der Landvolkbewegung in Schleswig-Holstein, wie Bruno von Salomon und Bodo Uhse, zu gewinnen". Ibid., p. 310.

¹¹⁰ Bedoeld wordt het tijdschrift *Aufbruch*.

¹¹¹ Een *Lei-Ko* of *Leiko* was, aldus Bischkopf, „eine beratende Kommission zur Unterstützung und Verbesserung der Arbeitsmethoden [van het partijkader] [...] mit ausgewählten und zuverlässigen Dissidenten aus dem nationalistischen Lager, aber auch mit noch „selber aktiv in der SA auf verwandten Gebieten“ arbeitenden Verbindungsleuten.“ Bischkopf (2013), p. 107.

¹¹² Bischkopf, p. 109, die onder meer citeert uit *Bericht Methoden*, Bl. 159, SAPMO, BArch RY 1/88, Mappe 10, „Bericht von Roth („Viktor“), vom 8. 2. 1936, Bl. 247 und Feuchtwanger, *Apparat*, p. 502f. und 509“.

¹¹³ Volgens Raßler is in het *Pariser Tageblatt* van 28-4-1935 een recensie opgenomen; aangenomen mag worden dat het boek enige tijd voor die datum is verschenen. Gerda Raßler (1989). *Pariser Tageblatt/Pariser Tageszeitung 1933-1940. Eine Auswahlbiographie*. Berlin (DDR) und Weimar, p. 123. Bovendien schrijft Uhse op een van de laatste pagina's van het boek "Es ist das Jahr 1935, da diese Zeilen geschrieben werden". *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 306.

¹¹⁴ De exacte datum waarop Uhse's KPD-lidmaatschap is ingegaan is onbekend.

is niet willekeurig geweest: het boek had de bedoeling om voor hem de weg vrij te maken voor zijn partijlidmaatschap en droeg zo bij aan zijn latere carrière als *Antifaschist*.

De drie documenten vertellen in grote lijnen hetzelfde verhaal, een verhaal dat, in later jaren ontdaan van op dat moment overbodige anekdotische informatie, het vrijwel onwrikbare skelet is gaan vormen van elke biografische publicatie die over hem verschenen is, van het moment van het verschijnen van *Söldner und Soldat* in 1935 tot op de dag van vandaag. Zijn persoonlijke geschiedenis heeft daarmee de vorm gekregen van een 'metabiografie',¹¹⁵ die, elke keer opnieuw verteld in een telkens terugkerend ritme, zijn vlucht uit het kleinburgerlijke nationalisme van zijn familie en zijn opname in de Bund Oberland, zijn carrière bij de NSDAP en zijn overstap naar de KPD beschrijft.

Met zijn op handen zijnde lidmaatschap van de KPD in het achterhoofd heeft hij dus veel aandacht besteed aan een ideologisch correcte weergave van zijn levensloop, een ideologische correctheid die sterk gekleurd lijkt door zijn inspanningen om zijn lidmaatschap van de NSDAP te verklaren en zijn daaropvolgende overgang naar het communisme te legitimeren. Hij lijkt daarbij in het beschrijven van de voor zijn ontwikkeling tot communist relevante scènes eclectisch te werk zijn gegaan: een aantal episodes uit zijn leven blijft in zijn verhaal onbesproken of relatief onderbelicht. De enige informatie die hij ons bijvoorbeeld omtrent zijn jeugd biedt is een summiere schets van de armelijke omstandigheden waaronder het gezin Uhse de oorlogsjaren moest doorstaan¹¹⁶ en van zijn eenzaamheid in die tijd, die hij opvoert als reden van zijn vertrek uit het ouderlijk huis en van zijn lidmaatschap van *Wandervogel* en later de *Bündische Jugend*.

Op grond van de gelijkvormigheid van zijn levensbeschrijvingen kan worden aangenomen dat Uhse succesvol is geweest met zijn poging de overgang van de NSDAP naar de KPD in het door hem gewenste perspectief te plaatsen. Hij heeft, met andere woorden, zelf weten te bepalen hoe de geschiedenis over hem oordeelt.

Het vermoeden van de geconstrueerdheid van zijn persoonlijke geschiedenis wordt bevestigd door het feit dat ze is 'gemaakt' in de jaren tussen zijn vlucht uit Duitsland en het moment van zijn acceptatie als lid van de KPD, tussen 1933 en de vroege maanden van 1935, en dat ze daardoor vermoedelijk in conformiteit met de officiële standpunten van die partij zijn

¹¹⁵ De toevoeging 'meta' is hier gebruikt om aan te geven dat Uhse zijn biografie heeft gereduceerd tot een aantal hoofdpunten (of -kenmerken, of -gebeurtenissen), dat de detaillering die in *Söldner und Soldat* nog aanwezig is, is verlaten. 'Meta' moet hier gezien worden als 'een omschrijving (van de structuur) van'. De hoofdstructuur blijft tot op heden bestaan, maar de detaillering, het conflict waarom het boek eigenlijk draaide, verdwijnt.

¹¹⁶ In *Wir Söhne* (o.a. in GW I), en in het essay *Heimkehr 1918*, in: Bodo Uhse (1959). *Reise in einem blauen Schwan. Erzählungen*. Berlin: Aufbau Verlag, p. 5 – 20.

ontstaan. Die veronderstelling wordt bevestigd door het feit dat een belangrijke sturende rol in de totstandkoming van *Söldner und Soldat* werd vervuld door Egon Erwin Kisch (1885-1948). Kisch was lid van de KPD sinds 1925, en in de tijd dat Uhse hem in Parijs leerde kennen al een succesvol communistisch schrijver en journalist.¹¹⁷ Toen Uhse – vermoedelijk in 1934 - de eerste tachtig pagina's van zijn boek ter beoordeling aan hem had voorgelegd was diens kritiek, zo herinnert hij zich in 1959, niet mals:

Kisch sagte: "Schmeiß es weg, verbrenn's, fang neu an, wenn du den Mut dazu hast." Ich fühlte mich tief verletzt, beleidigt in meiner Seele. Mir war als hätte man mir die Haut vom Fleische gezogen. [...] Es dauerte lange Zeit bis ich wieder die Kraft fand, in mein Manuskript hineinzuschauen. Beschämt entdeckte ich [...] wie vieles doch an der Kritik, die mich so gekränkt hätte, zutreffend war. [...] Widerwillig mußte ich mir zugeben, wie sehr

Afb. 4: Egon Erwin Kisch (1885 - 1948)

doch Kisch mir mit seinem Urteil geholfen und gedient hat. [...] "Aber was, zum Teufel, sollte ich denn tun?", fragte [Kisch] mich fast erbittert. "Hättest du, nachdem ich mit dir gesprochen hatte, aufgehört zu schreiben, wäre es um dich nicht schade gewesen. Nicht jeder muß Schriftsteller werden. Es gibt auch andere nützliche Berufe".¹¹⁸

Het ligt voor de hand dat Kisch zijn commentaar – het manuscript is niet bewaard gebleven, dus zekerheid daaromtrent is niet meer te verkrijgen – en zijn adviezen mede heeft vormgegeven vanuit zijn eigen achtergrond als communist, en dat hij er op heeft aangedrongen Uhse's bekering tot het communisme in het verhaal nadrukkelijker naar voren te laten komen.¹¹⁹ Kisch stapt, in een recensie die hij

kort na publicatie ervan schreef, over zijn schaduw heen door te zeggen dat *Söldner und Soldat* "... ein großes und großartig geschriebenes Buch über unsere Gegner, über seine Stärken

¹¹⁷ En dus was zijn handelen – zie daartoe het citaat van Birgit Schmidt (2002) op de volgende pagina – volledig ondergeschikt aan de KPD en haar doelstellingen. Birgit Schmidt (2002). *Wenn die Partei das Volk entdeckt. Anna Seghers, Bodo Uhse, Ludwig Renn u.a.; ein kritischer Beitrag zur Volksfrontideologie und ihrer Literatur*. Münster: Unrast, p. 39.

¹¹⁸ Bodo Uhse (1983). *Allzu persönliche Erinnerungen. Noch ein Beitrag über Egon Erwin Kisch*. In: GW VI, p. 329.

¹¹⁹ Uhse's toegenegenheid tot de KPD en tot Kisch moge onder andere blijken uit het feit dat ze beiden, en van 1934 tot 1936 gezamenlijk, werkzaam waren in de redactie van *Gegen-Angriff*, het door Willi Münzenberg (1889-1940, KPD-lid vanaf 1919), Bruno Frei (1897-1988), sociaaldemocraat en redacteur van de linkse *Weltbühne*, en Alexander Abusch (1902-1982, KPD-lid sinds 1918), opgerichte antifascistische weekblad, en in het *Schutzverband Deutscher Schriftsteller*. Vgl. *Allzu persönliche Erinnerungen*, in: GW VI, p. 332.

und Schwächen, und als solches von Wichtigkeit ...“ geworden was. Uhse's acceptatie door de partij is dan al een feit.¹²⁰

Kisch' bijdrage aan de totstandkoming van *Söldner und Soldat* en zijn latere waardering voor het voltooide boek vormden een voor Uhse belangrijke erkenning van zijn schrijverschap, dat vanaf dat moment volledig ten dienste van de partij kwam te staan. Het lidmaatschap van de KPD, waarvoor hij zo diep door het stof heeft moeten gaan, was namelijk geenszins vrijblijvend: het impliceerde een totale onderschikking van het partijlid aan de directieven van de partij, die artistieke vrijheid alleen tolereerde als het resultaat ervan volledig ten dienste stond, als een vroege vooruitwijzing naar de Kulturpolitik waarmee de DDR kunstenaars aan haar doelstellingen committeerde: “Als Mitglieder der KPD unterstanden Ludwig Renn und Bodo Uhse in aller schriftstellerischen Arbeit wie in zahlreichen privaten Entscheidungen, z.B. der Frage des Aufenthaltsortes, den Vorgaben der Partei”.¹²¹ Hoewel zijn lidmaatschap dus betekende dat hij zijn artistieke vrijheid en professionele onafhankelijkheid zou verliezen, was Uhse's keuze zich daarbij aan te sluiten weloverwogen geweest, en zijn loyaliteit was in die jaren dan ook volkomen.

Die blinde en absolute toewijding wordt door Manès Sperber (1905-1984), die net als Uhse in de eerste exiljaren voor de KPD in Parijs werkzaam was, in zijn relaas over het verworden van de idealen van de Russische revolutie tot Stalins ‘zuiveringen’ “selbstgewählte Verblendung”¹²² genoemd, het bewust buitensluiten van een realiteit, die aanleiding kon geven tot twijfel aan de ideologische juistheid van de partijlijn en van gemaakte keuzes, en die daardoor in het ergste geval tot uitsluiting kon leiden: “[U]m in der Partei zu bleiben, und nicht einmal den Schatten einer Disziplinlosigkeit auf sich fallen zu lassen, mußte [das Parteimitglied] im Kleinen und im Großen die Parteibeschlüsse durchführen und der angesagten Linie kritiklos folgen”.¹²³ Sperber heeft dat niet kunnen opbrengen en verliet de partij in 1937; Uhse bleef. Na de oorlog stelde de SED dezelfde eis van totale onderschikking aan haar kaderleden.

De geschiedenis die Uhse in *Söldner und Soldat* vertelt lijkt over het algemeen authentiek te zijn, en is bij vlagen geestig en vol zelfspot; met het verstrijken der jaren verandert het verhaal van zijn leven echter. Het krijgt, naarmate het vaker verteld wordt, een apocrief karakter: in de jaren vijftig is het relaas over zijn *Werden* in inhoudelijke zin nog hetzelfde als voorheen, maar het is ontdaan van hetgeen het leesbaar en boeiend maakt. Het innerlijk

¹²⁰ Schiller, Pech, Hermann (1981). *Exil in Frankreich*, p. 178.

¹²¹ Birgit Schmidt (2002). *Wenn die Partei das Volk entdeckt*, p. 39.

¹²² Manès Sperber (1975). *All das Vergangene...*, 2. Teil: *Die vergebliche Warnung*. Wien: Europa-Verlag; cit. Renata von Hanffstengel (1995), *Mexiko im Werk von Bodo Uhse*, p. 113.

¹²³ Ibid.

conflict dat zijn verhaal de spanning gaf is verdwenen, en het oogt daardoor versleten; het heeft – voor ons althans, als late toeschouwers met enige kennis van het verloop van de naoorlogse geschiedenis - aanmerkelijk aan geloofwaardigheid ingeboet. Dat wordt mede veroorzaakt door het geroutineerde gebruik van expliciet DDR-jargon waarmee hij, zeker in de *Lebensläufe* die hij in de jaren vijftig voor de SED schreef, de drijfveren die hem tot zijn overgang naar het communisme hebben aangezet beschrijft. De feiten, die in *Söldner und Soldat* nog vaak een verrassende blik te zien gaven op de menselijke kant van figuranten van de geschiedenis waarmee Uhse te maken heeft gehad, waaronder zich ook enkele hooggeplaatste Nazi's bevinden,¹²⁴ worden daarin overschaduwd door het voor de SED wenselijke beeld van het verloop der gebeurtenissen:

Ich lernte ihre Demagogie ganz zu durchschauen, erkannte daß die Nazis die Todfeinde der deutschen Nation waren. So erklärte ich öffentlich meinen Austritt aus der NSDAP – kurz vor dem ähnlichen Schritt des Leutnants Scheringer¹²⁵ – und brach gleichzeitig mit den Strasserleuten, deren Opposition gegen die offizielle Führung der NSDAP nur eine demagogische Irreleitung war.¹²⁶

Hij benadrukt met die woorden zijn – tijdige – vastbeslotenheid de NSDAP te verlaten; het “ausgeschlossen” uit de *Kurze* uit 1934 is in 1954 bovendien tot “Austritt” geworden.

Onder invloed van de ideologische beperkingen die de machthebbers van de DDR hem oplegden¹²⁷ heeft de structuur van Uhse's biografie een sjabloonachtig karakter gekregen: het verhaal is door hemzelf ontworpen en geregisseerd, en daarna van de voor de SED-ideologen overbodige details ontdaan. Het schetst daardoor een ogenschijnlijk ideaaltypisch model van zijn leven. Het is begrijpelijk dat het door de vroege Uhse-biografiek, die vrijwel

¹²⁴ Zo had hij in Bamberg al kennisgemaakt met Feder, Esser, Streicher, Goebbels en de gebroeders Strasser, in Itzehoe leert hij NS-notabelen als Lohse, Ley, Koch, Rosenberg en Hitler kennen. Zie bijvoorbeeld de ontmoetingen met *Gauleiter* Hinrich Lohse en Joseph Goebbels als beschreven in *Söldner und Soldat* (GW I, p. 153ff.), en die met Julius Streicher in *Porträt des Julius Streicher 1936*, in: GW VI, p. 451f. Zie ook de opsomming in *Söldner und Soldat*, p. 306f.

¹²⁵ Uhse spreekt niet helemaal de waarheid; hij werd door de NSDAP voor het blok gezet middels een brief die hem op 7-7-1930 ter hand gesteld werd: hij had de keuze zich te conformeren aan de vigerende partijlijn, of om op te stappen als partijlid. Bron: *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251; Scheringer werd op 4 oktober 1930 wegens een „Versuch einer nationalsozialistischen Zellenbildung innerhalb der Reichswehr” veroordeeld tot anderhalf jaar *Festungshaft*; hij bekeerde zich in de gevangenis na lange gesprekken met communistische celgenoten op 16 maart 1931 tot het communisme en keerde zich af van de NSDAP. Zie ook Otto-Ernst Schüdekopf (1972), *Nationalbolschewismus*, p. 294 - 295.

¹²⁶ *Lebenslauf*, 3-4-1954; *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Dok. 173.

¹²⁷ Aangenomen wordt dat er sprake is van een volkomen onderschikking aan het SED-regime, op grond van een keuze die hij zelf maakte, een opportunistische ditmaal, om zijn broodheren, die hem de welstand boden waarnaar hij zijn hele leven had uitgekeken, niet voor het hoofd te stoten. Vgl. bijvoorbeeld hoofdstuk 4.f-1 van deze dissertatie.

zonder uitzondering uit de DDR stamde,¹²⁸ gezien zijn rol als notabele daar tamelijk kritiekloos is overgenomen. Zijn activiteiten als nationaal-socialist en de duisterder kanten van zijn persoonlijkheid, zoals zijn alcoholisme, zijn soms wankel geestesgesteldheid en zijn regelmatig terugkerende neiging tot *womanizing*, zouden zijn reputatie van voorbeeldige antifascist onnodige schade toegebracht hebben.

Vrijwel alle publicaties over zijn leven vertonen daarom een opmerkelijke congruentie en vertellen allemaal hetzelfde verhaal, met de verwachte apotheose, zijn bekering tot het communisme als sluitstuk. Ze verlenen hem daarbij terloops de heldenstatus: zijn rigoureuze overstap van extreem rechts naar extreem links en zijn consequente antifascistische houding in de jaren daarna tillen hem boven de massa uit, en geven hem een aura van uniciteit. Voor ons, een jaar of wat later, met de DDR als afgesloten episode in de Duitse geschiedenis, laat die uniciteit zich eenvoudig relativeren, en is de vraag waarom hij zo selectief te werk is gegaan in het beschrijven van zijn leven makkelijker te beantwoorden: de twijfel scheppende episodes spelen in zijn narratief rond de overgang naar de KPD kennelijk een onvoldoende constructieve rol.

In het delen van episodes uit zijn leven is hij selectief. Lezing van *Söldner und Soldat* leert ons dat de enige informatie die hij ons omtrent zijn jeugd biedt een summiere schets van de armelijke omstandigheden is waaronder het gezin Uhse de oorlogsjaren moest doorstaan.¹²⁹ Hij besteedt weinig meer dan een paar regels aan zijn kinder- en jeugdijaren¹³⁰, gaat dan tamelijk gedetailleerd in – hij heeft er in de autobiografische roman *Söldner und Soldat* honderdtweeënvijftig pagina's voor nodig - op het door hem doorgemaakte politiek-ideologische

¹²⁸ Hierbij geldt – ere wie ere toekomt - een voorbehoud: Günter Caspars inventariserende werkzaamheden, een *akribische Arbeit* (dixit Hanffstengel), die hebben geleid tot de reeks *Gesammelte Werke*, die tussen 1974 en 1981 in de DDR zijn uitgegeven, zijn van groot belang geweest voor onze herinnering aan Uhse. Zonder zijn bijdragen, al dan niet onder censuur, was er van enige *Uhse-Forschung* waarschijnlijk geen sprake geweest.

¹²⁹ Ook in de roman *Wir Söhne*, die kort na zijn terugkeer uit Mexico in 1948 is verschenen in de SBZ, en die net als *Söldner und Soldat* sterk autobiografische trekken heeft, vinden we weliswaar enige informatie met betrekking tot zijn gezinssituatie en zijn belevenissen gedurende een korte periode rond het eind van de oorlog, ruwweg de jaren 1918-1919, maar hoewel het boek de sombere sfeer van de oorlogsjaren pakkend beschrijft, moet het, ook gezien het enigszins vergezochte einde ervan – een samenraapsel van revolutieretoriek en sentimentaliteit – als biografische bron met de nodige voorzichtigheid worden beschouwd. *Söldner und Soldat* is wat dat betreft – de beschrijving van gebeurtenissen is, hoewel ze niet consequent chronologisch correct zijn, in elk geval historisch toetsbaar - een stuk informatiever.

¹³⁰ Wat we over zijn familie en vroegste jaren weten stamt uit de eerste anderhalve pagina van de door Günter Caspar aan de *Almanach* toegevoegde *Leben und Werk. Eine Chronik* (GW I, p. 355-356). Nog slechts af en toe deelt Uhse herinneringen aan zijn jonge jaren met ons, bijvoorbeeld middels mededelingen in zijn brieven en dagboekantekeningen, veelal anekdotisch van karakter (zie o.a. Bodo Uhse, F.C. Weiskopf (1990). *Briefwechsel 1942-1948*. Berlin: Aufbau, p. 220); al die losse aantekeningen hebben Caspar – waarschijnlijk aangevuld met mondelinge informatie van Uhse – in staat gesteld (en stellen ons nu in staat) een redelijk gedetailleerde reconstructie te maken van Uhse's 'verzwegen' jaren. In de roman *Wir Söhne* geeft hij enig inzicht in zijn familielevens gedurende de oorlog.

bewustwordingsproces gedurende de jaren 1921 tot en met 1926, als *Hilfsredakteur*¹³¹ bij het *Bamberger Tagblatt* en als activist bij de Bund Oberland, de periode waarin hij de impulsen in zich opnam en verwerkte die hem er uiteindelijk toe hebben doen besluiten zich aan te sluiten bij de NSDAP. Vervolgens rept hij met vrijwel geen woord over de jaren 1927 en 1928, de jaren waarin hij, na een vergeefse poging zich als zelfstandig schrijver/dichter in Berlijn te vestigen, enige tijd de functie van redacteur en *Schriftleiter* van de *Donaubote* te Ingolstadt¹³² bekleedde en lid werd van de NSDAP.¹³³ Uiteindelijk geeft hij in het boek een gedetailleerde beschrijving van nogmaals honderdvierenvijftig pagina's van zijn lotgevallen in de achttien maanden van januari 1929 tot juli 1930 die zijn werkzaamheden voor de NSDAP in Itzehoe en bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* in beslag namen.

Doel van dit onderzoek is dan ook – het bovenstaande in aanmerking genomen – precies datgene wat in die eerdere biografieën is nagelaten: het stellen van die vragen, die door Uhse veronderstelde heldenstatus in de DDR niet gesteld zijn, en het trachten in te vullen van die episodes die in zijn autobiografische getuigenissen door hemzelf zijn genegeerd, van de hiaten die daardoor zijn ontstaan omdat hij ze niet relevant vond, of omdat ze niet of in onvoldoende mate bijdroegen aan het doel dat hij met de publicaties had: zijn acceptatie en de daaropvolgende consolidatie als lid van de communistische partij.

Eén en ander overwegende is het ironisch – of is het eerder tragisch? – te noemen dat de enige periode in zijn leven waarin hij geheel vrij was vrijwel alles te schrijven wat hij wilde juist die jaren waren, die samenvielen met het bestaan van de door hem te vuur en te zwaard bestreden Weimarer Republik. Toen haar door hem zo energiek nagestreefde ondergang in 1933 eindelijk een feit was, markeerde dat het beginpunt van zijn totale onderschikking aan regimes, die, en dat gold in de DDR met name voor de periode van de *sozialistische Aufbau*, nauwelijks enige artistieke vrijheid tolereerden.

d. Radicalisering: Uhse's 'genetische' ontvankelijkheid voor extreme posities

Het feit dat Uhse in zijn autobiografische publicaties de omstandigheden waaronder hij is opgegroeid slechts oppervlakkig bespreekt is daarom des te opmerkelijker, omdat hij verschillende malen heeft gesuggereerd dat juist zijn jeugdjaren bepalend zijn geweest voor zijn initiële politieke keuze voor de NSDAP: zijn vlucht uit het huis dat geen thuis was, zijn lid-

¹³¹ Aldus Uhse *Meldekarte*, die in mei 1921 zijn verhuizing naar Bamberg vermeldt. *Stadtarchiv Bamberg*, C 9, Nr. 58.

¹³² Uhse meldt zijn *gescheiterte* ambities uit die jaren in een viertal regels in zijn *Kurze Autobiographie* (GW I, p. 599), de altijd goed geïnformeerde Günter Caspar beschrijft de gebeurtenissen in een halve pagina in de '*Almanach*' (p. 357 – 358).

¹³³ Uhse's lidmaatschapskaart vermeldt zoals eerder gezegd 25 juli 1927 als datum; *Bundesarchiv* (voorm. Berlin Document Center), Abteilung "Deutsches Reich", NSDAP Mitglieberkartei.

maatschap van Wandervogel en – als een ogenschijnlijk logisch vervolg daarop – zijn deelname aan de gepolitiseerde bündische Jugend.¹³⁴ Hij suggereert, met de beperkte informatie die hij ons geeft, dat het eigenlijk vooral zijn queeste naar geborgenheid geweest is, die hem van de eenzaamheid die hij gedurende zijn jeugd ondervond moest verlossen, die ten grondslag lag aan de keuze zich aan te sluiten bij die bewegingen, die hem enkele jaren later richting het nationaal-socialisme zouden doen afdrijven.¹³⁵ Die lezing wordt – ook nu nog – in brede kring als reden voor zijn radicalisering geaccepteerd.

In de jaren na de oorlog was er in Duitsland echter in veel lagen van de bevolking – niet in de laatste plaats in het kleinburgerlijke milieu waaruit Uhse stamde – sprake van een zekere affiniteit met antidemocratische en radicaalnationalistische bewegingen, zelfs in die mate dat er na 1924 geen harde meerderheid in de Reichstag meer te vinden was voor de democratische partijen.¹³⁶ Het ligt dus voor de hand dat er, naast Uhses persoonlijke omstandigheden, ook andere redenen zijn aan te voeren, waarom hij – en zeer zeker hij niet alleen – in de armen van een partij werd gedreven die aan verwante ideeën onderdak bood.

Uhse wijt het door hem doorgemaakte proces van radicalisering dus aan de omstandigheden in het gezin waarin hij opgroeide. Dat hij juist daarin een zekere mate van legitimatie voor en een aanzet tot zijn latere lidmaatschap van de NSDAP heeft gezocht lijkt, hoewel het past in zijn streven om zijn ‘vergissing’ te bagatelliseren, wat simpel.¹³⁷ Gezien de tijd waarin hij opgroeide – de oorlog en de daarop volgende crisisjaren – ligt het eerder voor de hand dat er naast die – bewuste of onbewuste – drijfveren van persoonlijke aard bij die radicalisering ook externe factoren een rol hebben gespeeld. Verondersteld moge worden dat, gezien het tijdsgewricht waarin zijn jeugd zich afspeelde, er omstandigheden in het directe ‘omveld’ van school en straat aanwezig geweest zijn, zoals de door de oorlogseconomie alom aanwezige honger en armoede en het volkomen ontbreken van mannen en vaders, de overal aanwezige oorlogspropaganda en het verpletterende nieuws van de plotselinge nederlaag van november 1918, die hebben bijgedragen aan zijn radicale nationalisme. Een analyse van secundaire literatuur, die in het volgende hoofdstuk is opgenomen, helpt ons inzicht te verkrijgen in de invloed van die aspecten die tijdens de eerste naoorlogse jaren de boventoon voerden op Uhses generatie gehad hebben.¹³⁸

¹³⁴ Vgl. in dit verband *Irrtümer und Umwege*, in: GW I, p. 594 ff. en de *Lebenslauf*, 3-4-1954, *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Dok. 172 - 174.

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Frank Omland (2009). „Gegen das System!“, p. 31, Tabelle 1.

¹³⁷ Vgl. *Irrtümer und Umwege*, in: GW I, p. 594; Hanffstengel (1995), *Mexiko*, p. 19ff; Dohnke (1991), „Propagandistische Aktion“, p. 288.

¹³⁸ Zie hoofdstuk 3.c. van deze dissertatie.

Daarnaast kan de roman *Wir Söhne*, die – zij het dat het boek door de socialistisch-realistische toonzetting minder bruikbaar is als biografische bron - voor wat betreft de jaren rond het einde van de oorlog dezelfde rol speelt zoals *Söldner und Soldat* dat doet voor de periode 1921-1933, worden gebruikt om na te gaan welke impulsen uit zijn directe, persoonlijke belevingswereld en uit zijn sociaaleconomische omgeving bepalend zijn geweest voor zijn vertrek uit het ouderlijk huis en hebben geleid tot zijn uiteindelijke knieval voor het nationaal-socialisme. De informatie die het boek biedt kan worden aangevuld met de informatie die we aantreffen in een reeks brieven van zijn hand uit de vroege jaren twintig en een aantal relevante dagboek aantekeningen uit later jaren.

In een later stadium zal zoals gezegd ook aan de hand van zijn journalistieke productie getracht worden te bepalen waar hij zich in ideologisch opzicht precies in het complexe politieke spectrum van de Weimarer Republik bevond, en welke overwegingen ertoe hebben geleid dat hij de NSDAP heeft verlaten en is overgegaan naar de KPD.

e. Uhse's knieval voor het nationaal-socialisme in perspectief: de historische afstand als nadelige factor

Uhse heeft met zijn eerdergenoemde autobiografische publicaties dus getracht om zijn besluit lid te worden van de NSDAP, in naoorlogse ogen – of eigenlijk vanaf 1933 al - een ernstige en verwijtbare misstap, te relativiseren. Hij heeft geprobeerd begrip te wekken voor de keuzes die hij, hoe verkeerd ze in retrospectief ook lijken, als jongeman heeft gemaakt. Hij vertelt ons zijn persoonlijke geschiedenis, en vraagt ons tegelijkertijd niet te hard te oordelen, om ons te verplaatsen in de tijd, naar zijn tijd, zodat we zijn keuzes kunnen begrijpen, en we hem op die wijze kunnen vrijpleiten van een werkelijk nationaal-socialistische levensvisie. Die poging is in het licht van de later bekend geworden gruwelijkheid van de Nazidictatuur en van Uhse's onderschikking aan een zich als antifascistisch etalerend regime, begrijpelijk. Er zijn echter nog andere redenen die ons ertoe aanzetten om zijn beslissingen en handelen te trachten te begrijpen.

De rol die de historicus als biograaf op zich dient te nemen is niet alleen die van empathisch observator. Hij dient zich ook te verdiepen in de mechanismen die zijn subject hebben 'aangejaagd', en hij dient over een zekere mate van historische kennis omtrent de 'geleefde' periode, en over de historische processen en de redeneringen en gedachtegangen die zijn subject kunnen hebben beziggehouden te beschikken.

Die empathie en die historische kennis kan soms echter eerder een hinderpaal vormen dan dat zij helpt die kennis te verwerven. Dan moet hetzelfde voorbehoud worden gemaakt dat

al in de inleiding tot deze dissertatie is gemaakt:¹³⁹ het is voor een eenentwintigste-eeuwse toeschouwer in de rol van biograaf erg moeilijk, zo niet onmogelijk, om zich volledig te verplaatsen in het denken en handelen van zijn decennia of eeuwen geleden levende subject. Onze blik op het verleden wordt over het algemeen vertroebeld door onze ‘verontreinigende’ kennis van de geschiedenis,¹⁴⁰ en we komen daardoor over het algemeen niet verder dan een interpretatie van de persoonlijkheid van de protagonist en de wijze waarop hij of zij zich door het leven bewoog *op basis van onze eigen achtergrond*. Om min of meer objectief te kunnen oordelen, om met onze beschrijving zo dicht mogelijk bij de waarheid te komen, moeten we ons dus van ons gebrek aan objectiviteit bewust zijn.¹⁴¹

Als we ons proberen we ons te verplaatsen in de persoon Bodo Uhse zoals we die voor wat betreft de jaren voor 1933 hebben geobserveerd in een poging zijn voorliefde voor het nationaal-socialisme te verklaren, dan blijkt, dat vanuit onze 21ste eeuw een ‘objectief’ oordeel nauwelijks mogelijk is. Onze kennis omtrent het latere verloop van de geschiedenis, de Nazi-terreur in Duitsland, de Tweede Wereldoorlog en de daarmee samenhangende uitwassen, maakt het ons, door de nadrukkelijke aanwezigheid van die oorlog in ons collectief bewustzijn en door haar rol van cesuur in de geschiedenis van de twintigste eeuw, vrijwel onmogelijk om ons dat nationaal-socialisme voor te stellen *zonder* hetgeen er in de oorlog is gebeurd en erdoor is veroorzaakt. De verantwoordelijkheid van de Nazi’s voor die oorlog - voor de vijftig miljoen dodelijke slachtoffers onder andere - staat buiten kijf, en we kunnen ons de NSDAP – haar symbolen, de Führercultus, de wreedheden waarvoor zij verantwoordelijk is -

¹³⁹ Vgl. daartoe hoofdstuk 1.e.

¹⁴⁰ De historicus Horst Möller zet het dilemma waarmee de historicus in zijn oordeelsvorming te maken heeft duidelijk uiteen, in dit voorbeeld aan de hand van de inspanningen die Friedrich Ebert zich getroost heeft met het doel de Republiek van Weimar uit de ravage van 1919 weg te sturen: “Historische Gerechtigkeit verlangt eine [...] Einschränkung: Wir Nachlebenden wissen um das Scheitern der Republik, wir kennen wesentliche Ursachen ihres Scheiterns, das seit Jahrzehnten mit zunehmender Intensität erforscht wird. Diese historische Erfahrungen konnten die Zeitgenossen von 1918/19 nicht für ihre Entscheidungen verwerten. Es ist wohlfeil, nach 100 Jahren Abstand Ratschläge zu geben. Auf der anderen Seite dürfen und können wir auf die historische Erfahrung nicht verzichten, wir müssen nach den Ursachen fragen und können uns vor historischen Urteilen nicht drücken. Neben dem tatsächlichen Geschehen muss berücksichtigt werden, was im zeitgenössischen Horizont als möglich und praktikabel angesehen wurde. Horst Möller (2018). *Die Weimarer Republik. Demokratie in der Krise*. München: Piper, p. 35 - 36.

¹⁴¹ Marek Tamm beschrijft de zoektocht naar ‘waarheid’ in de historiografie in: Marek Tamm (2014). “Truth, Objectivity and Evidence in History Writing”. In: *Journal of the Philosophy of History* 8 (2014). Leiden: Brill, p. 265 - 290. Hij komt (p. 274 - 275) tot een “Truth Pact” (analoog aan Patrick Lejeunes “Pact Autobiographique”), dat bestaat uit een viertal “pragmatic rules”, “... to function as ground rules for the historiographical “truth pact””:

1. The essential rule: the maker of an assertion commits himself to the truth of the expressed proposition.
2. The preparatory rules: the speaker must be in a position to provide evidence or reasons for the truth of the expressed proposition.
3. The expressed proposition must not be obviously true to both the speaker and the hearer in the context of utterance.
4. The sincerity rule: the speaker commits himself to a belief in the truth of the expressed proposition.

Thus (...) we could say that in historiography, truth is an intentional category based on a pragmatic “truth pact” between the historian and his readers”.

niet voor de geest halen zonder dat ons beelden voor ogen komen van hysterische, om een niet vastomlijnde gerechtigheid schreeuwende volksmassa's en van concentratiekampen vol uitgemergelde gestalten. We zijn gedurende de jaren na de oorlog geconditioneerd in ons afgrijzen van de NSDAP.

Hoewel die vooringenomenheid dat moeilijk maakt is het, vanuit een oogpunt van historische rechtvaardigheid in onze analyse van Uhse's aanvankelijke werkzaamheden voor de partij, belangrijk dat we zijn keuzes trachten te objectiveren, dat we ons bewust zijn van het feit dat niemand zich in de late jaren twintig kon voorstellen dat uit de partij een schrikbewind van een dergelijke omvang zou ontstaan als door Hitler en zijn paladijnen is vormgegeven, louter om te voorkomen dat we hem - Uhse, niet Hitler - be- of veroordelen op grond van feiten, die hem – alleen in de tijd al – niet aangerekend kunnen worden.

Om, het bovenstaande overwegende, tot een afgewogen oordeel te kunnen komen met betrekking tot Uhse's besluit zich aan te sluiten bij de NSDAP dienen we ons dus in de eerste plaats te verdiepen in zijn achtergrond en in het sociaal-economische en politieke klimaat waarin hij leefde en werkte, en in de nieuwswaardige, gezien zijn maatschappelijke engagement voor hem relevante gebeurtenissen die zich daarin afspeelden. Kennis van de geschiedenis van – in dit stadium - de Republiek van Weimar¹⁴² kan ons helpen om ten minste *iets* te snappen van de keuzes, die hij als nationalistisch georiënteerde journalist en redacteur heeft gemaakt, levend in een land dat in economisch opzicht niet meer was dan een ruïne, in een complex en geradicaliseerd politiek landschap waaraan een democratische traditie ontbrak, en in een in sociaal opzicht strikt gelaagde samenleving waarin de door hem verfoeide burgerij een onbeweeglijk en star centraal blok vormde.

Hoewel we al lezende in zijn getuigenissen – en in die van tijdgenoten - een helder beeld kunnen krijgen van de historische context waarin hij zich ophield zal het ons niet lukken om de totale 'gevoelstemperatuur' van het leven in zijn tijd in te schatten, en om de impact ervan op de dagelijkse gang van zaken, die we alleen in vogelvlucht waar kunnen nemen, te begrijpen. We hebben er geen deel van uitgemaakt, en kunnen, vanuit onze westers-liberale, eenentwintigste-eeuwse stoel, de *Sturm* en de *Drang* van die jaren niet voelen en Uhse's drijfveren alleen maar *proberen* te begrijpen.

Daarnaast moeten we ons ook te allen tijde bewust blijven van het feit dat het nationaal-socialisme waartoe hij zich in 1927 bekeerde (en met hem vele duizenden) zich niet op voorhand al kenmerkte als de ideologie die wij, vanuit ons historisch perspectief, in later jaren

¹⁴² Een originele blik op die materie biedt bijvoorbeeld ook Uhse's tijdgenoot Sebastian Haffner (1907-1999), in: Sebastian Haffner (pseud. Raimond Pretzel) (1987). *Von Bismarck zu Hitler: Ein Rückblick*, München: Kindler.

hebben leren kennen.¹⁴³ Uhse kon in de late twintiger jaren niet vermoeden, dat ‘zijn’ nationaal-socialisme, dat voor hem vooral een Duits socialisme betekende,¹⁴⁴ dat door Adolf Hitler onder het mom van een veronderstelde Arische suprematie, met een duister kleinburgerlijk-völkische saus overgoten werd, en dat zich in de handen van een aantal gedreven technocraten met veel oog voor publiciteit en organisatie zou ontwikkelen tot een van de meest beestachtige regimes die de wereld tot op dat moment ooit had gekend. Uhse was, met het beperkte perspectief waarover hij op dat moment beschikte, met zijn politieke verstand en met zijn bovengemiddelde schrijf- en spreekvaardigheid, alleen maar op zoek naar een uitweg uit de ellende en de armoede die Duitsland ten deel was gevallen door de ongelukkige uitkomst van de oorlog. Hij meende, gedurende een korte periode, dat de NSDAP die kon bieden, en dat hij daarbij een rol kon spelen.¹⁴⁵ Hij zag overigens snel genoeg dat Hitlers weg en de zijne ver uiteenliepen, dat de oplossingen die de partij voorstond een dwaalweg betekenden, en trok daaruit zijn conclusies. Kort na zijn uitsluiting uit de partij werd hij zelf tot vervolgde, en moest rennen voor zijn leven.

In zekere zin snijden de door Uhse in *Söldner und Soldat* aangevoerde verontschuldigungen voor zijn misstap dus hout.¹⁴⁶ Voor hem was de partij aanvankelijk niet meer dan een middel om het doel dat hij zijn hele volwassen leven al nastreefde te bereiken. Hij wilde dat Duitsland bevrijd werd uit het dwangbuis van de burgerlijk-liberale politiek, die hij verantwoordelijk achtte voor de uitkomst van de oorlog en de onderschikking aan het Diktat van Versailles. Hij stond daarin niet alleen.

In 1935 schreef de enkele jaren daarna door Stalin ‘weggezuiverde’ communistische schrijver Hans Günther (1899-1938) in een recensie van *Söldner und Soldat* Uhse's keuze voor de NSDAP toe aan een gedurende het Interbellum alom aanwezig cultuurpessimisme, dat ont-

¹⁴³ Hitler koesterde – dat stak hij niet onder stoelen of banken – een blinde haat jegens de joden. Als moment waarop die haat materialiseerde in de toezegging tot hun fysieke uitroeiing wordt door Jeffrey Herf een toespraak voor de Reichstag in 1939 genoemd: “In his speech to the Reichstag on January 30, Hitler made his first unequivocal public threat to exterminate (that is, murder) [...] the Jewish race in Europe”. Jeffrey Herf (2006). *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, p. 5.

¹⁴⁴ Het begrip ‘Duits socialisme’ dient niet slechts begrepen te worden als een ‘in Duitsland beleden socialisme’. Het is een “... niet alleen Duits, maar voor Duitsland best geëigende ...” vorm van socialisme, “... gericht tegen het marxistisch internationalisme.” Moeller van den Bruck: „Wo Marxismus endet, dort beginnt Sozialismus, ein deutscher Sozialismus.“ J.A.A. van Doorn (2007). *Duits socialisme. Het falen van de sociaaldemocratie en de triomf van het nationaal-socialisme*. Amsterdam: Mets en Schilt, p. 26f.

¹⁴⁵ Voor Uhse was het nationaal-socialisme, of, zoals hij het zelf zag, het ‘Duitse socialisme’ vooral een samenstel van ideeën in een sociaaleconomisch-politieke context. Hitlers radicale en paranoïde antisemitisme, dat uitgroeide van een beperkt onderdeel tot het allesoverheersende uitgangspunt van het nationaal-socialisme, was tot op dat moment niet nadrukkelijk op de voorgrond getreden. Vgl. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 146 - 147.

¹⁴⁶ Uhse somt ze op in *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 146f.

staan zou zijn door de voor de naoorlogse generatie volledige uitzichtloosheid van het leven.¹⁴⁷

[Uhse] gehörte jener großen Masse junger Deutschen an, die, durch und nach dem Weltkrieg verarmt, aus den Geleisen eines “normalen” groß- oder kleinbürgerlichen Berufslebens geworfen, von einer unklaren Feindschaft gegen Spießertum und “Bürgerlichkeit” gepackt wurden und “irgendwie” eine gerechtere Ordnung herbeisehnten. In ihren Köpfen spukten Nietzsches Philosophie, Spenglers Kulturkritik am Abendlande, Moeller van den Brucks “Konservative Revolution” und Blühers Christentum. Vor allem begehrten sie gegen Versailles auf, in dem sie die alleinige Ursache all ihrer Lebensnöte zu erkennen glaubten.¹⁴⁸

Günther wijst in de passage niet alleen naar de uitzichtloosheid die Uhse's generatie in haar greep hield als oorzaak van haar radicalisering, maar noemt ook het brandpunt van haar haat: het Dictaat van Versailles en de burgerlijke samenleving van de Republiek van Weimar. Die beide elementen waren vooral voor de lagere klassen, de economisch zwakkeren, een fatale combinatie gebleken toen in slechts enkele jaren duidelijk was geworden waar ze voor stonden – voor armoede, hyperinflatie en werkloosheid. Ze dienden dan ook te vuur en te zwaard bestreden en opgeruimd te worden, definitief, en met radicale middelen. Die burgerlijk-liberale, in de ogen van vooral de jongere generatie on-Duitse maatschappelijke orde diende plaats te maken voor een gemeenschap volgens een *konservativ-revolutionär* model, dat niet het geld, maar de wil en de noden van het Duitse volk, in een coöperatieve staat verzameld onder een autocratisch leider, als uitgangspunt hanteerde.

Voor Uhse speelde, in de tijd van zijn eerste toenadering tot de partij in 1925, Hitlers vijftwintigpuntenprogramma, als hij zich al van het bestaan ervan bewust was, nauwelijks een rol.¹⁴⁹ Hij sprak, als hij het had over *Nationalsozialismus*¹⁵⁰ over een op het eerste gezicht paradoxaal nationalistisch socialisme.¹⁵¹ Hij beschouwde de NSDAP als de meest kansrijke

¹⁴⁷ Vgl. de uitspraken van Haffner en Mohler; kennelijk werd het gevoel ook waargenomen door contemporaine meebelevers, en niet alleen terugkijkend door analisten.

¹⁴⁸ Hans Günther, „Erlebnis und Dichtung“, in: *Almanach*, p. 39.

¹⁴⁹ Gregor Strasser kwam met een negentien punten tellend alternatief op dat programma, dat sterker dan Hitlers punten de emancipatie van het proletariaat (“die Befreiung der Werktätigen”) beoogde. Racistische punten uit het vijftwintigpuntenprogramma zijn overigens gewoon gehandhaafd: “dass Staatsbürger nur sein soll, wer Volksgenosse ist”. Zie het afschrift van een bijlage bij een brief van *Gauleiter* Lohse van Sleeswijk-Holstein aan de *Rechsparteizentrale der N.S.D.A.P.* te München van 11 maart 1930, waarin hij melding maakt van het bestaan van een afsplitsing van de partij, in Sleeswijk-Holstein en Berlijn. *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251.

¹⁵⁰ Uhse gebruikt het woord *nationalsozialistisch* al in 1921, als uiting van een utopische toekomstverwachting; overigens licht hij de term niet nader toe. Zie in dit verband de brief van Uhse aan Hans Severit, ongedateerd, vermoedelijk nazomer 1921. *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Slg. 1.

¹⁵¹ Otto Strasser noemde het *National-Sozialismus*, een klein nuanceverschil, maar met grote gevolgen voor de politieke lading: “Die N.S.D.A.P. ist eine nationalistische Partei. Ihr Ziel ist die Freie Deutsche Nation. Die

van de vele revolutionair-nationalistische partijen en groepen, die voortborduurd¹⁵² op de door Moeller van den Bruck gesuggereerde symbiose van die beide ogenschijnlijk onverenigbare uitersten,¹⁵³ als de radicale tegenpool van de burgerlijke samenleving, als een breed gedragen antikapitalistische en patriottische beweging, die een sterk en onafhankelijk Duitsland nastreefde. Het land en haar bevolking zaten muurvast in de val van de herstelbetalingen, en moesten daaruit gered worden; dat kon alleen met radicale middelen gerealiseerd worden.

Uhse afkeer van het burgerlijk kapitalisme en van de naoorlogse parlementaire democratie¹⁵⁴ lag dus ten grondslag aan zijn keuze voor een partij die de volkomen teloorgang van de Republiek van Weimar impliceerde. Dat hij uit de grote vijver van conservatief-revolutionaire groepen en groepjes die de ondergang van die republiek nastreefden juist voor de NSDAP heeft gekozen lijkt gezien het succes van de partij een logische stap, als een bewuste keuze voor de meest kansrijke club.¹⁵⁵ Er zijn echter ook aanwijzingen die erop duiden dat er sprake is geweest van een samenloop van omstandigheden, van een reeks toevallige gebeurtenissen, die hem uiteindelijk hebben doen besluiten zich juist bij die partij, en niet bij een andere, aan te sluiten. Daarbij heeft naar het zich laat aanzien ook een zekere mate van opportunisme een rol gespeeld.

In de navolgende hoofdstukken zal, aan de hand van een nader beschouwen van zijn levensloop worden ingegaan op de totstandkoming van die keuze, en op de overwegingen die eraan ten grondslag hebben gelegen. Niet alleen zal worden gekeken naar Uhse persoonlijke

N.S.D.A.P. ist eine sozialistische Partei. Sie weiss, dass die Freie Deutsche Nation erst durch die Befreiung der werktätigen Massen Deutschlands von jeder Form der Ausbeutung und Unterdrückung erstehen kann“. Specifiek socialistische aspecten zijn verder de stichting van een *Völker-Räterepublik*, de onteigening van land in geval van groot- en middengrondbezit, en de overdracht van alle *Wirtschaftsmittel* aan het *Gemeinbesitz der Nation*. Bron: brief van *Gauleiter* Lohse van Sleeswijk-Holstein aan de *Rechsparteizentrale*, 11-3-1930. *Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt. 399.251.

¹⁵² „Wir wollen die Revolution weitertreiben, wie das der Moeller van den Bruck schreibt!“. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 33. Moeller van den Bruck spreekt dat overigens tegen. Zie de volgende noot.

¹⁵³ In het hoofdstuk „Revolution“ schrijft Moeller van den Bruck: „Was heute revolutionär ist, wird morgen konservativ sein. [...] Wir wollen nicht die Revolution weitertreiben sondern die Ideen der Revolution, die in ihr lagen und die sie selbst nicht verstand. Wir wollen diese revolutionären Ideen mit den konservativen verbinden, [...] und wollen sie konservativ-revolutionär dahin treiben, wo wir Zustände erreichen, bei denen wir wieder Leben können“. Arthur Moeller van den Bruck, Hans Schwarz (Hrsg.) (1934). *Das dritte Reich*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, p. 13ff.

¹⁵⁴ Zie hoofdstuk 8 van deze dissertatie, waarin genoemd fenomeen als exponent van de Franse revolutie geplaatst wordt tegenover het Duitse alternatief, zoals dat omschreven wordt door de *Ideen von 1914*: een sterke, eensgezinde *Volksgemeinschaft*, geplaatst onder een autoritaire leider. Hans Maier (1990). „Ideen von 1914 – Ideen von 1939? Zweierlei Kriegsanfänge“. In: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, Jahrgang 38, Heft 4. München/Berlin: Institut für Zeitgeschichte, p. 525 - 542.

¹⁵⁵ Uhse beschrijft in *Söldner und Soldat* het platformachtige karakter van de partij; die beschrijving maakt duidelijk dat hij zich bewust was van het voor elk wat wils biedende karakter van het programma, en tegelijkertijd ook van de mate van opportunisme van zijn eigen keuze voor de partij. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 149 - 150.

– ideologische - ontwikkeling en de invloed van zijn *Umwelt* daarop, maar ook naar de rol die zich voordoende carrièreperspectieven kunnen hebben gespeeld, een aspect dat door Uhse nadrukkelijk onderbelicht is gelaten in zijn autobiografische publicaties.